

Niels Rosendal Jensen

Social Eksklusion – et sociologisk blik

Resumé:

Denne artikel er struktureret således, at den først tager livtag med selve begrebet social eksklusion og inddrager både de objektive og subjektive forhold. Forståelsen af social eksklusion har betydning for socialpædagogik og socialt arbejde med børn, unge og ældre, der enten er på kanten eller på vej. For de professionelle er det vigtigt og nødvendigt at have viden om, hvad social eksklusion kan forstås som, dens mange former og multidimensionale karakter. På den baggrund kan professionerne sammen med forskningen udvikle en “problembevidsthed” om hvilke indsatser, der gør en forskel.

Artiklen indledes med en skitse af fem grundtendenser i det nutidige samfund med relevans for social eksklusion. Pointen er, at skiftet fra klassisk velfærdsstat til privatisering og markedsgørelse fører til et nyt syn på eksklusion. Derefter følger en indkredsning af begrebet social eksklusion, som munder ud i en arbejdsdefinition. På vej til afgrænsningen af begrebet trækkes på nogle af de væsentlige teoretiske bidrag, som gennemgående peger på, at eksklusion er et forhold mellem individ og samfund. Denne relationelle forståelse benyttes til at udrede begrebets historie og udvikling. Herunder belyses, at både politikere og forskere anvender skiftende forståelser afhængigt af

formål. Efter at have afrundet den konceptuelle indkredsning præsenteres tre temaer om eksklusion, nemlig (1) uddannelse, (2) fattigdom og arbejdsløshed og (3) diskriminering. Til sidst opsamles artiklens hovedpointer i konklusionen.

Nøgleord: eksklusion – fattigdom – marginalisering – deltagelse.

Indledning

Social eksklusion er et omstridt begreb. Det bruges forskelligt af politikere, forskere og professionelle, og forskellene dækker over varierede tilgange og forståelser af teoretisk, metodisk og samfundsmæssig art. I det følgende er formålet at udrede begrebets opståen og udvikling, som fører frem til et forsøg på at definere de væsentlige træk ved eksklusion.

Fem grundtendenser i det moderne samfund

De fem tendenser fremhæver de strukturelle forholds betydning for social eksklusion.

1. Stat og samfund: Den globale kapitalisme og liberalisme synes at true velfærden og velfærdsstatens organisationsform, hvilket peger i retning af, at socialpædagogik og stat som velfærdsstat og socialpolitik kob-

les fra hinanden. Derved kan socialpædagogiske indsatser i mindre grad levere den sikkerhed og de rammevilkår, som er nødvendige for mennesker for at kunne klare sig i moderne samfund.

2. Flydende moderne: Det moderne samfund opstiller et ideal af mennesket, som tager ansvar for sig selv under forhold, mennesker har stadig mindre mulighed for at forme. Dermed står socialpædagogikken over for det dilemma at skulle formidle sådanne sociale erfaringer, som modvirker farene ved den samfundsmæssige påvirkning (forbrugerisme, forarmelse, fremmedgørelse) og samtidig bidrager til autonomi, selvstændighed og myndighed.
3. Kulde, kontrol og disciplinering: Det moderne samfund tenderer til en tiltagende social kulde, kontrol og disciplinering med det formål at indordne sig under normerne i et fremadskridende forbrugssamfund. Den underordning finder især sted via massemedier.
4. Spaltning af samfundet: Det moderne samfund spaltes i voksende grad i en lille gruppe af velbjegete, en voksende gruppe af mennesker med integrations- og inklusionsproblemer plus en mindre gruppe af økonomisk dårligt stillede.
5. Udgrænsning: tilvækst i disintegration og eksklusion i et omfang, som ikke udfylder nogen samfundsmæssig funktion, og hvor vejen tilbage til det samfundsmæssige liv kan betvivles (Winkler 2006: 59-66).

Det moderne samfund er et kapitalistisk samfund, der de sidste 20 år har vist stadig flere krisesyntomer. Tre elementer har direkte indflydelse på rammevilkårene for det sociale og pædagogiske arbejde: (1) fald i økonomisk vækst, (2) stigende ulighed i rigdom og (3) stigende gældsætning i familier, industrier og regeringer (Streeck 2014).

Denne diagnose er ikke uantastelig. Den kan udsættes for kritik, men her tjener den til

at belyse behovet for afklaring af, hvad social eksklusion er, hvordan den virker, og hvad det betyder for professionerne, herunder de vilkår, professionerne arbejder under.

Indkredsning af begrebet

Begrebet social eksklusion er udviklet over en årrække som et resultat af omfattende sociologisk og socioøkonomisk forskning. Selv om forskningen har benyttet forskellige tilgange, har den dog haft det gennemgående træk at kortlægge social eksklusion i form af menneskers udelukkelse fra en minimumslevestandard i det samfund, de er borgere i, og en tilsvarende udelukkelse fra deltagelse i samfundslivet (arbejdsliv, uddannelse f.eks.). Social eksklusion belyser, hvor vanskeligt det tilsyneladende er for rige samfund at dele fremgang og velfærd med alle samfundets medlemmer, hvilket Stein Ringen sætter trumf på ved at understrege, at hvis velfærdsstaten ikke er i stand til at gøre fattigdom til en absolut undtagelse, må den ud fra sine egne målsætninger siges at være en fiasko (Ringen 1987). Streecks tre pointer kan muligvis bekræfte Ringen, dog med den forskel, at fattigdom og dårlige levevilkår ikke nødvendigvis udgør den undtagelse, Ringen anførte. Undtagelsen kan tænkes at blive 'the new Normal'. Uanset om man hælder til den ene eller anden opfattelse, rejser det et brændende spørgsmål: Hvad er så fattigdom? Ringen noterer følgende: at være fattig er at lide afsavn. Denne opfattelse deler Paugeam (1991), der hævder, at dette at være fattig er at være understøttet og derved blive tildelt en særlig, inferior status, som symboliserer en form for fiasko på det sociale niveau. Fattigdom er også et krævende begreb, som må anvendes med omhu, hvis det skal forblive relevant og meningsfuldt og ikke ende med blot at blive et andet ord for ulighed eller sociale problemer (Hansen 1988: 139f.). Det samme kan med en vis ret befrygtes, når der søges efter et kort og præcist svar på spørgsmålet: Hvad er så social eksklusion?

Ikke kun fattigdom

Social eksklusion handler ikke alene om fattigdom. Snævre begreber må vige for bredere og givet også mindre skarpe. Eftersom det har vist sig mere end besværligt at fastlægge grænsen for omfanget af begrebet (Paugam 1996a), har der ganske selvfølgelig været ført voldsomme debatter og desuden været udtalt bekymringer om, hvorvidt begrebet teoretisk set overhovedet tilførte vores forståelse noget nyt. Kritikens hovedpointe er, at eksklusion er et gummibegreb, som strækkes for langt, når det spænder over fattigdom, deprivation, udelukkelse fra uddannelse osv. (Levitas 1996). Til gengæld er det vigtigt at fastholde det strukturelle som bærende. Den erkendelse opsummerer Ruth Levitas andetsteds: “Exclusion appears as an essentially peripheral problem, existing at the boundary of society rather than a feature of a society which characteristically delivers massive inequalities across the board and chronic deprivation for a large minority. The solution implied by a discourse of social exclusion is a minimalist one: a transition across the boundary to become an insider rather than an outsider, in a society whose structural inequalities remain largely uninterrogated” (Levitas 1998: 7). Hun udleder, at der er mindst tre diskurser om social eksklusion, nemlig for det første en diskurs om redistribution, som følger sporet fra fattigdomsbekæmpelse, for det andet en diskurs om social integration ved hjælp af betalt arbejde og for det tredje en moralsk diskurs om underklassen som værende farlig.

Perspektivskifte: oppefra eller nedefra?

Går man derimod ind fra den faktisk oplevede situation eller de reelle virkeligheder, som social eksklusion omfatter, er det lige præcis denne mangfoldighed ved social eksklusion, som gør det vanskeligt at teoretisere. I sidste ende har begrebet dog vist sin nytte, fordi det indfanger en række forhold. En streng, formel definition af social eksklusion vanskeliggøres af en skelen mellem en ydre og indre bestem-

melse. Den ydre bestemmelse knytter sig til, hvad den politiske interesse har været i at forstå og om muligt bekæmpe social eksklusion eller omvendt fremme den ved at underminere ideen om det sociale medborgerskab (Marshall 2003). Marshall opfandt det sociale medborgerskab. I en dansk sammenhæng er de civile og politiske rettigheder primært individuelle rettigheder, mens de sociale rettigheder vedrører redistributionen af ressourcer mellem individer og sociale grupper. Redistribution trækker på en normativ og solidarisk politisk praksis og er af selvsamme årsag genstand for politiske interesser og magtkampe. Den enkeltes udøvelse af civile og politiske rettigheder har ikke nødvendigvis konsekvenser for andre, mens det gælder for sociale rettigheder. Civile og politiske rettigheder er grundlovssikrede og relativt permanente, mens sociale rettigheder er langt mere relative og politiske. Kun de sociale rettigheder står i modsætning til kapitalismens kommodificering (Esping-Andersen 1996). Civile rettigheder er grundlaget for arbejdskraftens frie mobilitet og for bindende arbejdskontrakter, og de politiske rettigheder betragtes som grundlag for den demokratiske styring af den politiske økonomi. Begge disse typer fungerer gnidningsløst i forhold til den kapitalistiske produktionsmåde. De sociale rettigheder eller det sociale medborgerskab rejser derimod kritik af samfundets orden.

Et politisk begreb med historiske rødder?

Undermineringen af ideen om det sociale medborgerskab legitimerer “en “klassekamp fra oven”, dvs. eliternes og middelklassens eksklusionsstrategier over for underklassen” (Andersen and Larsen 2004: 177). Når begrebet er så notorisk vagt og delvist udflydende, skyldes det formentligt, at det både i sit udspring og sin udvikling har været politikeres ‘eget’ begreb til at beskrive sammenhænge mellem individ og samfund. Skiftende regeringer har kunnet spille ind med deres eget konkrete bud på, hvad social eksklusion er fra 1970’erne og til i dag.

Begrebet er i selve sin genese et eksempel på en produktiv åbenhed, hvor der alt efter den aktuelle økonomiske, sociale, kulturelle og politiske situation har været formuleret politiske intentioner om at overvinde udelukkelsen eller fastholde den – enten ved at pege på den som et socialt spørgsmål, der skal løses, eller ved ingenting at gøre, dvs. mene, at social eksklusion hører til den herskende samfundsorden. Politisk set har der historisk været flere motiver på spil: et teologisk redningsperspektiv (“Saving another soul”), et straffemotiv, et arbejdsmotiv, et plejemotiv, et socialpolitisk motiv og et uddannelsesmotiv.

Det socialpolitiske og uddannelsesmæssige motiv kan dateres tilbage til Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827), der knyttede fattigdom, socialpolitik og uddannelse sammen (Jensen 2006). Andre motiver genfindes i nutidens socialpolitik (arbejdsmotivet = aktiveringslinjen for ledige; straffemotivet = den programmerede fattigdom i form af nedsatte ydelser).

Kampen om forståelsen af og motiver til bekæmpelse af social eksklusion kan konceptuelt give og giver ofte bagslag. Når forskere og teoretisk opmærksomme interessenter har taget begrebet til sig, har det ikke nødvendigvis og slet ikke altid været for at definere det. De kan være drevet af forestillinger om at kunne præge en udvikling eller beskrive en udvikling fra gammel til ny fattigdom. Begrebet kan derfor hverken forstås eller løsrives fra dets historiske udvikling. Dermed kan man ligefrem tale om, at den eneste orden i begrebet ligger i de analyser, tanker og erfaringer, teorierne om social eksklusion er stykket sammen af. Tilsyneladende finder vi her et tydeligt eksempel på, at en udtømmende beskrivelse udelukkende kan fastslås ud fra begrebets historiske udfoldelse. Det vil givet forekomme systematikere og metodologer forvirrende eller ligefrem suspekt, at begrebet både i sin opståen og udvikling er forbundet med noget historisk tilfældigt. Anderledes sagt er systemet af social eksklusion identisk med dets egen historie, en historie, hvor

tanker og erfaringer af heterogen oprindelse gennemtrænger hinanden på kryds og tværs.

En relationel tilgang

Et godt startpunkt er Simmels forståelse af fattigdom som en relation mellem individ og samfund (Simmel 1908). Simmel sætter fattigdom i relief af forholdet mellem samfundets borgere; helheden har en forpligtelse til at hjælpe. Vi er som samfund forbundet som et netværk. Simmel hævder, at hjælpen ikke ligner andre offentlige indsatser for almenvellet, idet den indholdsmæssigt er personlig, men alene rettet mod at lette den individuelle nødsituation (ebd.: 348). Endvidere følges pligter og retigheder ikke altid ad, for selv om staten har pligt til at støtte den fattige, har den fattige ikke en dertil hørende ret til at blive understøttet. For Simmel tilhører retten til understøttelse samme kategori som retten til arbejde eller retten til at leve. Deraf kan udledes, at selv om den fattige i en vis forstand står uden for gruppen, så er denne position alene udtryk for en særlig form for vekselvirkning med gruppen, og denne vekselvirkning binder den fattige ind i enheden med det hele (ebd.: 352-353). Det er en ganske tankevækkende og i vidtgående udstrækning moderne opfattelse, Simmel her lægger ord til.

I forlængelse heraf udvikles en forståelse af social eksklusion, som fra 1970'erne erobrer politisk gennemslagskraft. Den franske regering anlagde i 1974 et nyt syn på fattigdom og udelukkelse på baggrund af, at et stigende antal borgere var udelukket fra at benytte velfærdssystemet grundet manglende tilpasning til samfundet. Især med oliekrisen i 1970'erne forklaredes social eksklusion som manglende tilpasning i forskellige befolkningsgrupper og refererede især til dem, der ikke havde fordel af den økonomiske vækst (jf. også Streeck 2014). Mangel på tilpasning viste sig i kølvandet på oliekrisen i næsten glemte fænomener som ny fattigdom og prekære livsvilkår. Social eksklusion blev studeret som en side af den

voksende arbejdsløshed. Dette betød i første omgang, at arbejdsmarkedsproblemer kunne forklare eksklusionsproblemer (Castel 1995, Paugeam 1996b, Maurin 2002). Det var en vigtig udvikling af forståelsen, som samtidig indbar et snævert syn på eksklusion, hvilket blev underkastet en omfattende kritik (se Atkinson 1998). Derfor erstattedes den i de følgende år af en bredere forståelse: *social eksklusion kan defineres som et miks eller en blanding af multidimensionelle og gensidigt forstærkende processer af deprivation, som hænger sammen med en fremadskridende afkobling fra socialt miljø og resulterer i isolation af individer og grupper fra hovedstrømmen af de muligheder, samfundet kan tilbyde* (Vleminckx og Berghman 2001: 37). Det væsentlige træk er, at definitionen fremhæver den sociale forbindelse, hvilket betyder, at social eksklusion har en dobbeltside. På den ene side refereres til en tilstand af multidimensional udsathed eller voldsomme ulemper og på den anden side til en proces, hvorigennem den enkelte langsomt, men sikkert bliver stigmatiseret. Dette vender vi tilbage til længere fremme.

Det sociale forbindelsesled og det relationelle

Begrebet social forbindelse eller relation mellem den enkelte og samfundet rammer lige i centrum af social eksklusion og fremhæver det grundlæggende relationelle aspekt af begrebet (Sen 2000). Pointen er således: Social eksklusion kan kun analyseres ved at se på den gruppe, den enkelte tilhører. En gruppe har sammenhængskraft ved hjælp af et sæt af rettigheder og pligter. Social eksklusion er følgelig den proces, som løsriver den enkelte fra dette sæt over tid og i en fremadskridende linje. Dette fænomen har været benævnt brud på den sociale forbindelse, social disintegration eller afkobling (Castel 1995), social diskvalifikation (Paugeam 1996b) eller marginalisering. På nationalt niveau belyser spørgsmålet om social forbindelse den forståelse af national enhed og

medborgerskab, som eksklusion og inklusion defineres ud fra. Fattigdom som særligt tema knyttes så til krænkelse af de sociale rettigheder, som hører medborgerskab til, og desuden til tab af social integration (Shaffer 2007).

Forskellige syn på samfundets orden, den nationale identitet og den politiske ideologi vil føre til forskellige forståelser af social eksklusion. Debatter om deltagelse og marginalisering hhv. eksklusion dominerer mange europæiske politiske fora. Bl.a. skyldes det en bekymring om stabiliteten i den sociale sammenhængskraft og endvidere, at et stigende antal særlige grupper af medborgere betragtes som værende i risikozonen for at blive socialt ekskluderet eller placeret i en marginal position. Samtidig med at der er en stigende interesse såvel politisk som akademisk i at involvere brugerne af de sociale ydelser, begrænses brugerinvolvering i velfærdsservicen. Den forvirrende sameksistens af tendenser til deltagelse hhv. marginalisering er en følge af et konkurrerende krydspres fra neoliberalismen, fra de sociale bevægelser emancipationsbestrebelse og fra forskellige professionelle gruppers interesse i mere autonomi (Beresford 2013). Velfærd er således en af de strategiske slagmarker for intens konkurrence mellem ideologiske, politiske og professionelle ønsker.

Det findes i de væsentlige forskelle mellem velfærdsstaterne, som Esping-Andersen har typologiseret (Esping-Andersen 1990). Som englænderen Richard Titmuss fremanalyserer Esping-Andersen tre grundtyper, nemlig den liberale, den korporative og den socialdemokratiske. Den liberale model er båret oppe af en behovstestet socialhjælp med beskedne overførselsindkomster og beskedne sociale forsikringssystemer for de erhvervsaktive. Sociale ydelser gives til de dårligst stillede grupper, er meget lave og medfører normalt stigmatisering af modtagerne af disse ydelser. Argumentet er, at det altid skal kunne betale sig at arbejde – også til en lav løn og under ringe arbejdsvilkår. Den korporative model har væg-

ten på arbejdsmarkedstilknytning, idet denne forsikrer mod arbejdsløshed, alderdom og sygdom. Familien er i centrum, når det drejer sig om omsorg for børn og ældre, idet kirken og private organisationer har givet denne omsorg en form, som opretholder den traditionelle familietype med manden som eneforsørger. Den socialdemokratiske model bygger ideelt set på et helt gennemført socialt demokrati eller med Marshall socialt medborgerskab præget af omfattende forebyggelse af sociale problemer samt universelle og progressivt finansierede sociale ydelser, der kanaliseres gennem staten, og desuden velfærdsprogrammer, der rækker langt ud over en minimal sikring af borgerne. Men giver Esping-Andersens typologi mening, når velfærdsstaterne undergår bestandige forandringer? Kan de anvendes, når alle velfærdsstater efterhånden baserer deres ydelser på en form for mikset velfærd, der kombinerer ydelser fra det offentlige, markedet og den tredje sektor såvel som familier og uformelle sociale netværk? Forskellen staterne imellem er gradbøjninger – mere eller mindre offentlig service, mere eller mindre marked osv. Vi kan konstatere, at privatisering, markedsgørelse og NPM er implementeret overalt uanset type af velfærdsstat og sektor (Evers 2006).

Paradigmer

Til trods for disse forbehold kan hver af de nævnte modeller knyttes til et særligt fremtrædende paradigme. Silver (1995: 65) kan få øje på tre paradigmer, nemlig solidaritet, specialisering og monopol. Pointen hos Silver er, at hvert af de tre paradigmer begrundes eksklusivt forskelligt og er indlejret i en særlig politisk filosofi: republikanisme, liberalisme eller socialdemokratisme. Hver af dem forklarer mangeartede former for social udsathed – dvs. økonomisk, socialt, politisk og kulturelt – og indbefatter derved teorier om medborgerskab og race-etnisk ulighed såvel som fattigdom og længerevarende ledighed. På baggrund heraf kan vi se, at den franske forståelse er bundet

op på solidaritet, mens den anglo-saksiske er mere individualiseret (specialiseret) og materialistisk (primært økonomisk hjælp). Social eksklusion i anglo-saksisk sociologisk faglitteratur henviser oftest til diskursen om medborgerskab, deltagelse og partnerskab og er sædvanligvis kendetegnet ved en multidimensional tilgang. Derimod er den franske diskurs om social eksklusion knyttet til temaer som identitet, klasse, marginalisering, brud og sårbarhed (efter Vleminckx og Berghman 2001: 31). Monopol forstås i forlængelse af Weber som en fremhævelse af hierarkiske magtrelationer i forhold til konstituering af den sociale orden. Det medfører, at der foregår mere eller mindre organiseret eksklusion.

To pointer: det horisontale og det vertikale

Men lad os vende tilbage til tanken om en forbindelse, en relation eller et link mellem individ og samfund som bærende i forståelsen af social eksklusion (Simmel 1908). Det giver samtidig anledning til to væsentlige konklusioner: For det første er begrebet social eksklusion et relativt begreb og ikke som f.eks. fattigdom både et relativt og et absolut begreb. Social eksklusion kan aldrig blive et absolut begreb, fordi vi for at afgøre, om et individ er ekskluderet eller ej, altid må henvise til en gruppe eller et fællesskab på et givet sted og i given tid. I en *horisontal* forståelse af samfundets stratifikation er de ekskluderede placeret i periferien, mens de inkluderede er placeret i centrum. For det andet er der en yderligere afgørende skelnen, som må tages i betragtning. Mens fattigdomsbegrebet fokuserer på den enkelte og de ressourcer, der er til rådighed, medtager begrebet social eksklusion også ressourcer i det fællesskab, individet lever i. Deprivation er kort sagt ikke kun forårsaget af mangel på personlige ressourcer, men også af manglende eller utilstrækkelige faciliteter i fællesskabet som f.eks. nedslidte skoler, afsidesliggende forretninger, ringe offentlig transport osv. Faktisk ser et sådant miljø ud til at

forstærke og fastholde fattigdom i familien (Room 1995: 238). Politisk handler det om at investere i fællesskabets ressourcer og ikke bare målrette indsatsen den enkelte husholdning. Dvs. at vi til den horisontale forståelse må føje en *vertikal*, som handler om afstanden til magt og ressourcer (Steinert 2004).

Nytten af en arbejdsdefinition

Vi er efter denne tour de force nået frem til, at social eksklusion ikke alene omfatter den traditionelle dimension af fattigdom, men også de multidimensionelle aspekter af materiel og ikke-materiel deprivation, deres gensidige relationer og også dynamikkerne i den sociale, økonomiske og politiske marginalisering, som dette resulterer i. Hvis vi vender blikket fra individ til samfund, kan man indkredse mulige "systemfejl": for det første i det demokratiske og legale system, som fremmer integration af medborgeren; for det andet på arbejdsmarkedet, som fremmer økonomisk integration; for det tredje i velfærdsstaten, som fremmer social integration, og for det fjerde i familien og fællesskabssystemer, som fremmer interpersonel integration. Når forbindelsen til samfundet afhænger af de nævnte fire systemer, er det ikke vanskeligt at få øje på, at de samtidig kategoriserer befolkningen i forskellige sammenhænge og vanskeligheder. Dermed kan vi hævde, at de forskellige dimensioner af social eksklusion hænger sammen. Eksklusion i en dimension kan føre videre til eksklusion i en anden. Det er kendetegnende for mennesker med et lavt niveau af uddannelse, at de oftere bliver arbejdsløse eller slider sig op i flere prekære jobs på samme tid, og at dette på sin side kan have negativ indflydelse på deres lyst til og mulighed for politisk engagement, påvirke deres sociale netværk og ligeledes påvirke kvaliteten af deres interpersonelle integration.

Ved at pege på de gensidige relationer mellem de forskellige dimensioner vises, at den dynamiske proces er det væsentligste træk ved social eksklusion.

Det er derfor ikke let at definere begrebet udtømmende på en måde, der inddrager alle dets mange dimensioner og overlappende træk. Man kan med fordel skelne analytisk mellem *aspekter* af social eksklusion på den ene side og *eksklusionsprocesser* eller de afgørende faktorer i social eksklusion på den anden (Mathieson, et al. 2008). Begge disse komponenter hjælper os til at skelne mellem statiske og dynamiske dimensioner af social eksklusion og hjælper ligeledes til at forstå, hvordan de gensidigt påvirker hinanden. Her sammenfatter jeg de væsentlige træk:

Social eksklusion i dag skal forstås som en multidimensionel proces i form af fremadskridende brud, som både har bud til det professionelle og relationelle felt. Disse brud kan ligeledes berøre andre felter eller sociale forhold som beskæftigelse, bolig eller adgang til pleje. Dem, der er mest ramt af eksklusionsprocesser er først og fremmest de individer, som lever i socialt prekære situationer, som ikke kompenseres tilstrækkeligt i form af sociale ydelser. Men det omfatter også børn, som er hældt ud af skolen, unge uden kvalifikationer, langtidsløse, mennesker der arbejder under mindsteløn. Tillige omfatter de prekære forhold også mennesker, som enten er eller føler sig true af en samfundsudvikling, hvor reguleringerne ændres ret så brutalt og for dem uforudset, og som risikerer at glide ned ad samfundsstigen med retning mod egentlig fattigdom og eksklusion. Der er således tale om en akkumulering af forhold, der kan ende med social død.

Aspekter af social eksklusion

Først til aspekter af social eksklusion: de beskriver den sociale, politiske og økonomiske deprivation, som marginaliserede individer lider under. Denne deprivation kan oversættes til en påtvunget manglende evne til at nyde grundlæggende menneskerettigheder som retten til uddannelse, retten til arbejde og til en

fair betaling for arbejdet, retten til sundhed og velbefindende og retten til at stemme og være opstillingsberettiget ved et valg (UNDP 2007). Dernæst til processerne/de afgørende faktorer: de illustrerer sammenfaldende og løbende økonomiske og sociale processer, som akkumuleres, og hvis effekt fører til at opleve marginalisering (Estivill 2003).

Dette er en arbejdsdefinition, som viser sin nytte, fordi den er elastisk nok til at omfatte forskellige risikogrupper, som ellers udelades ved mere rigide kategorier. Samtidig kan fokus på eksklusionens procesorienterede natur reducere faren for at stigmatisere særlige grupper og søge at begribe, hvordan overlappende former for eksklusion tenderer til at akkumulere. Det er vigtigt både for forståelsen af eksklusion og for de eventuelle forholdsregler, der tages for at imødegå eksklusion, at eksklusion betragtes som en intersektion af forskellige ekskluderende faktorer og de effekter, eksklusionen medfører.

Hovedtrækkene af social eksklusion kan sammenfattes således, om end denne oplistning ikke er udtømmende:

1. at opleve dårlige livsvilkår i form af bolig, fødevarer, tøj og fysisk sikkerhed
2. at være ude af stand til at deltage i det sociale og politiske liv i ens fællesskab, ikke som et eget valg, men som resultat af barrierer og forhindringer
3. at være ude af stand til at deltage i kulturelle og rekreative aktiviteter som en følge af barrierer
4. at lide af dårligt helbred som følge af dårlig levestandard og opleve barrierer for at få lægehjælp og sociale ydelser, når det er nødvendigt
5. at lide af en følelsesmæssig og psykologisk følelse af eksklusion og isolation fra fællesskabet eller fra hele samfundet (mistrivsel).

Alene på baggrund af denne liste er det tydeligt, at der er flere faktorer på spil i frembringelsen af social eksklusion. De kan ses i form af ringe uddannelse eller et lavt uddannelsesniveau, oplevelser af diskrimination på grund af personlige karakteristika, pengemangel, arbejdsløshed, manglende legal status i ens værtsland, bopæl i afsides beliggende områder og erfaring med ungdomskriminalitet, og de udgør de væsentligste faktorer for social eksklusion af unge.

Selv om faktorerne behandles hver for sig af hensyn til at kunne analysere dem, går de ind over hinanden i livsbanerne hos socialt ekskluderede personer. En ung med lavt uddannelsesniveau vil sandsynligvis blive ramt af arbejdsløshed eller kun finde dårligt betalt beskæftigelse og således lide under fattigdom. Ligeledes vil et medlem af en national eller etnisk minoritet blive offer for diskrimination og støde på barrierer for at opnå statsborgerskab eller opnå permanent opholdstilladelse og desuden have en lavere indkomst. En ung fra et udsat eller forsømt boligområde vil sandsynligvis ikke have råd til at gennemføre videregående uddannelse og heller ikke at få et sikkert job. Den hjemløse, som forhindres i at deltage i uddannelse og træning, vil med større sandsynlighed ende i et liv i fattigdom.

Tre temaer om eksklusion *Et lavt niveau af uddannelse*

Det er velkendt stof, at et menneskes erfaringer med skolegang helt fra barns ben lægger fundamentet for personens livsforløb. I særdeleshed har socialt ekskluderede unge dårlige skoleminder, tilbøjelighed til at forlade skolen tidligt (udeblivelse, "pjækkeri"), barrierer eller vanskeligheder ved at gennemføre senere uddannelsesforløb og derved samlet set gledet ud i en vanskelig position, som begrænser deres muligheder for at sikre sig ordentlige livsvilkår, for at deltage i kulturlivet og politik, for at beskytte deres eget helbred, for at undgå risikable adfærdsmønstre og endelig også for at få

hjælp og støtte, når der er behov for det. Aktiviteter for at hindre tidligt frafald fra skolen har derfor været en af mange indsatser for at ændre en nærmest stensikker karriere i nedadgående retning. Det er lige så velkendt, at dette ikke skyldes tilfældigheder. Ulighed i uddannelse er både historisk og aktuelt massivt til stede i samfundet.

Dette forklarer ikke særligt meget. For at kunne forklare dette fænomen er man nødsaget til at forstå skolens funktion som sorteringsmaskine. Skolen har længe været betragtet som led i den sociale sortering, der finder sted i samfundet. Den tyske uddannelsesforsker Helmuth Fend opsummerer skolens funktioner således: at legitimere indføring i den nationale kultur (enkulturation), at imødekomme samfundets behov for en bestemt type viden og færdigheder (kvalificering), at sikre fordelingen af positioner for bestemte personer med bestemte kvalifikationer til bestemte erhvervsopgaver (allokation) og at reproducere almen integration og legitimation gennem bestemte normer, værdier og syn på verden (integrations). Når skolen fungerer som en maskine, dvs. rutinemæssigt, effektivt, pålideligt og forudsigeligt, vil de nævnte processer finde sted så gnidningsfrit som muligt (Fend 2006: 32-56). I grove træk finder vi samme blik for skolens sorterende rolle hos Bourdieu (1979: kapitel 2), hvor han dog fra en kritisk position understreger betydningen af den kulturelle kapital og derved kan påpege, at elever med lav kulturel kapital ikke lever op til skolens forventninger. Skolen bidrager således til forøge forskellen mellem såkaldt stærke og svage elever gennem skoleårene (se også Helmke 2013: 41, Rasmussen 2014: 32 ff.).

Fattigdom og arbejdsløshed

EU's fattigdomsgrænse fastsætter, at en indkomst under 60 % af gennemsnitsindkomsten svarer til at være fattig. Fattigdom er stadig en af de væsentligste faktorer i produktionen af social eksklusion. I særdeleshed fører kom-

binationen af fattigdom og usikre arbejdskontrakter uden jobsikkerhed og lav indkomst til, at unge har utilstrækkelige ressourcer til en ordentlig bolig, materiel sikkerhed, god uddannelse og optræning, mulighed for at sikre sig et godt helbred, kulturelle og rekreative aktiviteter og også professionel vejledning i tilfælde af følelsesmæssige vanskeligheder.

Arbejdsløshed er nok den stærkeste trusel mod menneskers trivsel. Mangel på beskæftigelse kan ikke alene indebære psykisk ubehag i form af en fare for personens selvværdsættelse og sociale tillid, men også betyde, at unge ikke råder over de nødvendige materielle ressourcer til at tage vare på deres eget liv. At være ude af uddannelse og arbejde for længere tid medfører social og politisk marginalisering af unge, styrkelse af deres følelse af afhængighed, magtesløshed og nød. At være ude af arbejde, uddannelse og træning (NEET) kobles også til risikoadfærd, som på sin side bidrager til at forringe helbred og fremme social eksklusion (Otto et al. 2017).

Eksklusionsprocesser, som igangsættes af lave indkomster, angår ikke kun materielle behov og levevilkår. Fattigdom påvirker i høj grad unges sociale og politiske deltagelse. Social og økonomisk integration er en forudsætning for enhver form for politisk engagement for unge (European Commission 2013). Det går tilbage til år 1800 at konstatere, at visse grundlæggende behov skal opfyldes (bolig, tøj, føde, arbejde), inden man kan opfordre og hjælpe unge til at deltage i demokratiske processer.

Diskriminering

Langvarige, gentagne og muligvis endda kroniske oplevelser af og erfaringer med diskrimination, som er baseret på individuelle kendetegn som etnisk baggrund, køn, seksuel orientering, religion og sprog, øger sandsynligheden for social eksklusion. Det er ikke alene "objektiv" diskrimination, der medfører dårligere levevilkår, men også den subjektive følelse af at blive diskrimineret, som har negative effekter

på unges livskvalitet, helbred og motivation til at deltage i det politiske og kulturelle liv (Gee and Walsemann 2009).

Diskrimination som følge af nationalitet, etnisk baggrund, seksuel orientering og sprog kan relateres til dårligt helbred eller følelsesmæssig mistrivsel. Etniske piger og drenge formes af forskellige kønsrollemønstre. Pigerne ses som undertrykte og i en offerposition og bliver derved genstand for en højere grad af sympati. De betragtes mere positivt, har mere disciplin og opfylder skolens normer og krav om aktiv deltagelse ved at agere *stille og rolige elever*. De etniske minoritetsdrenge udstilles derimod som *voldelige, ballademagere og slåsbrødre* (Gilliam 2009). Dette kan give en mulig forklaring på, at etniske minoritetsmænd er dårligere integrerede end kvinder, og at dette allerede grundlægges i folkeskolen. Lærerne ønsker at inkludere de tosprogede børn, men følger en tendens til, at etniske minoritetsdrenge ubevidst stigmatiseres, i og med at de italesættes som værende problemfyldte, kriminelle, mangler disciplin og ikke gør, hvad der forventes af dem i en lærer/elev relationen. Den ubevidste stigmatisering kan forklares med, at lærerne er socialiserede i og af skolens egne kulturelle logikker. Disse logikker findes analyseret hos både Bolette Moldenhawer (2007) og Trine Øland (2007). Videre læsning overlades til læseren af pladshensyn.

Konkluderende

Begrebet social eksklusion er ikke entydigt. Dog ser vi, at de ekskluderede kun har minimale fremtidsudsigter, som ikke bare vedrører de berørte, men også deres børn og skaber intergenerational overføring af social eksklusion. Fattigdom har fokus på fordeling, mens social eksklusion understreger menneskers tilknytningsforhold til en gruppe. En ekstra værdi, vi har eller kan få ved at tænke i social eksklusion frem for fattigdom, er ikke, at det er nyt eller en erstatning for fattigdom, men derimod, at vi kan fastholde det strukturelle blik. Social

eksklusion understreger, at problemer er strukturelle, ikke individuelle, fordi eksklusion er forbundet med social organisering, altså samfundets måde at skabe orden på.

Referencer

- Andersen, J. and Larsen, J.E. (2004). Velfærdsstatens sociologi, in Andersen, H. (red). *Sociologi – en grundbog til et fag*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Atkinson, A.B. (1998). 'Social exclusion, poverty and unemployment', in Atkinson, T., Hills, J. (eds), *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASE Paper no. 4, Center for Analysis of Social Exclusion, London, pp. 1-20.
- Beresford, P. (2013). From 'other' to involved: User involvement in research – an emerging paradigm. *Nordic Journal of Social Work Research*, 3(2), 139-48.
- Bourdieu, P. (1979). *Af praktiske grunde. Omkring teorien om menneskelig handle*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Bourdieu, P. and J-C. Passeron (2006). *Reproduktionen: Bidrag til en teori om undervisningssystemet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Castel, R. (1995). *Les Métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris: Fayard.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (1996). *Welfare states in transition: national adaptations in global economies*. London and Thousand Oaks, California: Sage.
- Estivill, J. (2003). *Concepts and strategies for combating social exclusion: an overview*. Geneva: International Labour Organisation.
- European Commission (2013). *Study on Youth Participation in Democratic Life*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Evers, A. (2006). Complementary and conflicting: The different meanings of 'user involvement' in social services, in *Nordic Civic Society Organisations and the Future of Welfare Services: A Model for Europe?*, edited by A-L Matthies. Copenhagen: Nordic Council of Ministers, 255-76. Tilgængelig via <http://www.norden>.

- org/pub/velfaerd/social_helse/sk/TN2006517.pdf
- Fend, H. (2006). *Neue Theorie der Schule: Einführung in das Verstehen von Bildungssystemen. Lehrbuch*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Gee, G. and Walsemann, K. (2009). 'Does health predict the reporting of racial discrimination or do reports of discrimination predict health? Findings from the National Longitudinal Study of Youth, *Social Science & Medicine*, 68, pp. 1676-1684.
- Gilliam, L. (2009). *De umulige børn og det ordentlige menneske: identitet, ballde og muslimske fællesskaber blandt etniske minoritetsbørn*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Hansen, E.J. (1988). *Generationer og livsforløb i Danmark*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Helmke, A. (2013). *Undervisningskvalitet og lærerprofessionalitet: Diagnosticering, evaluering og udvikling af undervisning*. Frederikshavn: Dafolo.
- Jensen, N.R. (2006). *Grundbog i socialpædagogik*. Viborg: PUC, CVU-Midtvest.
- Levitas, R. (1996). 'The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony', *Critical Social Policy*, 46(14), pp. 5-20.
- Levitas, R. (1998). *The Inclusive Society: Social Exclusion and New Labour*. Basingstoke: Macmillan.
- Maurin, E. (2002). *L'Égalité des Possibles. La Nouvelle Société Française*. Paris: La République des Idées, Seuil.
- Mathieson, J. et al. (2008). 'Social Exclusion: Meaning, measurement, experience, and links to health inequalities'. WHO Social Exclusion Knowledge Network, Background Paper 1.
- Moldenhawer, B. (2007). 'Den flerkulturelle dimension', in Andersen, P.Ø., Ellegaard, T. and Muschinsky, L.J. (red.). *Klassisk og moderne pædagogisk teori*. København: Hans Reitzels Forlag, pp. 171-194.
- Otto, H-U., Egdell, V., Bonvin, J-M., Atzmüller, R. (2017) (eds). *Empowering Young People in Disempowering Times: Fighting Inequality through Capability Oriented Policy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Paugeam, S. (1991). *La disqualification sociale: essai sur la nouvelle pauvreté*. Paris: PUF.
- Paugeam, S. (ed.) (1996a). *L'Exclusion. L'Etat des Savoirs*. Paris: Editions de la Découverte.
- Paugeam, S. (1996b). 'Poverty and social disqualification: a comparative analysis of cumulative social disadvantage in Europe', *Journal of European Social Policy*, 6(4), pp. 287-303.
- Rasmussen, J. (2014). 'Undervisningens sociologi', in Dorf, H. and Rasmussen, J (eds). *Pædagogisk sociologi*. København: Hans Reitzels Forlag, pp. 31-46.
- Ringen, S. (1987). *The Possibility of Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Room, G. (ed.) (1995). *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Sen, A.K. (2000). 'Social exclusion: concept, application, and scrutiny', Social Development Paper No. 1, Asian Development Bank.
- Shaffer, P. (2007). 'New thinking on poverty: implications for globalization and poverty reduction strategies', DESA Working Paper series, United Nations Department for Economic and Social Affairs.
- Silver, H. (1995) 'Reconceptualizing social disadvantage, three paradigms of social exclusion', in Rodgers, G., Gore, C., Figueredo, J. (eds), *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Genève: UNDP, International Institute for Labor Studies.
- Simmel, G. (1908). 'Der Arme', in Simmel, G., *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Pp. 345-374, Berlin: Duncker & Humblot.
- Steinert, H. (2004). Participation and social exclusion: A conceptual framework, in *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe*, edited by H. Steinert and A. Pilgram. Aldershot: Ashgate, 45-59.
- Streeck, W. (2014). How Will Capitalism End. *New Left Review* #87, May/June 2014.
- United Nations Development Programme (UNDP) (2007). *Summary of the virtual round table on social exclusion*. Tilgængelig via <http://hdr.undp.org/en/nhdr/networks/replies/161.pdf>
- Vlemingckx, K., Berghman, J. (2001). 'Social exclusion and the welfare state: an overview of conceptual issues and policy implications', in

- Mayes, D.G., Berghman, J., Salais, R. (eds), *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing, pp. 27-46.
- Winkler, M. (2006). 'Kleine Skizze einer revidierten Theorie der Sozialpädagogik', in Badawia, T., Lukacz, H. und Müller, H. (Hrsg.). *Das Soziale gestalten. Über Mögliches und Unmögliches der Sozialpädagogik*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Øland, T. (2007). 'Det registrerede og det væsentlige – om former for anerkendelse', in Andersen, P.Ø., Ellegaard, T. and Muschinsky, L.J. (red.). *Klassisk og moderne pædagogisk teori*. København: Hans Reitzels Forlag, pp. 559-572.